

Маріан Токар

докторант, кандидат історичних наук

Львівський регіональний інститут державного управління

Національної академії державного управління при Президентові України

ЕТАПІЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Сучасний розвиток України як держави, що постійно анонсує свій шлях як безповоротно демократичний, змушує до ефективнішого співробітництва між державними органами влади та інститутів громадянського суспільства у всіх сферах суспільно-політичного життя. У світлі останніх внутрішньо- і зовнішньополітичних подій, а саме взятого державою політичного курсу на демократизацію та прозорість сфери публічної влади, децентралізації системи управління, а також ускладнення взаєморозуміння на управлінській осі «центр»–«регіон», що мало за наслідок втручання зовнішнього фактора у справи України, безпрецедентного потурання принципами міжнародного права з боку Російської Федерації, анексії нею АР Крим та окупації частини Донбаського регіону України, дипломатичних скандалів з Угорщиною навколо проблем реалізації «мовного закону», суспільного резонансу щодо подвійного громадянства тощо, визріла життєвоважлива необхідність тісної і взаємовигідної співпраці між національною владою і суспільством.

Ураховуючи той факт, що значну роль у цих та інших подіях відіграли й громадські організації, динаміка розвитку таких об'єднань в окремих регіонах України змушує дослідників ретельно вивчити проблеми взаємодії інститутів держави і громадянського суспільства. До того ж, на нашу думку, неефективно використовується потенціал інтеграції досвіду, ініціатив та можливостей представників органів державної влади, місцевого самоврядування і громадських організацій для вирішення численних суспільних проблем на місцях.

Серед головних завдань на сучасному етапі вбачаємо такі: аналіз динаміки розвитку громадських організацій в роки незалежності України; вивчення характеру і проблем взаємодії органів державної влади та інститутів громадянського суспільства; виділення специфіки регіональних ГО та вмілого використання їх досвіду для перспектив розвитку громадянського суспільства.

Отже, динаміка суспільно-політичного життя сучасної України тісно пов'язана з намаганням громадянського суспільства відстояти свій, незалежний від держави простір, що є звичною практикою для стабільних країн розвинутої демократії. Зрозуміло, що процес демократизації та розподілу публічної влади в Україні має своє особливе національне забарвлення й змістовну специфіку,

пов'язану з негативною спадщиною комуно-радянської системи управління й тотального контролю держави над суспільною сферою, а також із полікультурною складовою сучасного суспільства. Складність суспільно-політичних процесів упродовж років незалежності свідчить про унікальний симбіоз внутрішніх і зовнішніх чинників формування та функціонування таких головних інститутів громадянського суспільства, як громадські організації. Значну роль у цьому процесі відіграє характер взаємодії влади і суспільства, ступінь впливу держави на розвиток громадських організацій та мотивація останніх до виконання «допоміжних» функцій у державі й суспільстві.

Керуючись цим, ми б запропонували власну періодизацію динаміки розвитку громадських організацій у незалежній Україні. В логіку критеріїв виділення подібної класифікації ми вкладаємо динаміку суспільно-політичного розвитку України, кількісні, якісні та змістовні складові роботи організацій, законодавчу базу їх діяльності. Враховуючи це, пропонуємо розглядати організаційний і змістовний розвиток громадських організацій в Україні впродовж таких п'яти етапів: *стихійно-організаційний, базово-нормотворчий, масово-мобілізаційний, інтеграційно-інституційний, активістсько-волонтерський*.

Перший етап – стихійно-організаційний. Хронологічно він охоплює 1987–1990 рр. Його основні характеристики полягають в активній фазі хаотичного творення нових інститутів ще лише народжуваного громадянського суспільства, відсутності правового регулювання їх діяльності в умовах трансформації суспільних відносин, відчуженості та протиставлення владним органам держави.

Кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст. став рубіжним чинником у визначенні українців як політичної нації, готової до відстоювання незалежності України. Хвиля лібералізації суспільно-політичних відносин, демократичні перетворення громадського життя сприяли трансформації національної свідомості, пошуку істини, свободи, людських цінностей, збереженню історичних пам'яток, відродженню культурної спадщини. Відправною точкою стало проголошення генсеком ЦК КПРС М. Горбачовим на квітневому Пленумі ЦК КПРС курсу на «перебудову». Передбачені ліберальні зміни в соціально-економічному житті СРСР стосувалися поживлення приватно-індивідуальних можливостей самореалізації з метою захисту спільних інтересів громадян у різних сферах. Насамперед, цей курс сприйнято як пропаганду свободи зібрань, слова тощо. Це прискорило процес творення неформальних груп, клубів, гуртків, організацій та інших громадських об'єднань. З того часу розгалуження громадських організацій різнопланове й сприяє появі у їх середовищі нових організаційних форм. Серед них простежуємо громадсько-політичні, національно-культурні, просвітницькі тощо.

Завдяки самовідданій патріотичній волі та внаслідок кризи командно-адміністративної системи розпочався поступовий рух у напрямі лібералізації

соціально-політичного життя, демократизації відносин у суспільстві. Цей процес сприяв інтеграції громадської думки навколо державотворчих намірів народу України, його боротьби за остаточну незалежність Української держави. Важливі функції державотворення виконували й громадські організації та об'єднання. Більше того, вони акумулювали ідеї та думки громадян й сприяли практичному втіленню бажань українців політично самовизначитися. Шлях до незалежності проходив через духовне й національно-культурне відродження, усвідомлення політичного призначення нації. Тому боротьба громадян за незалежність України в усіх її регіонах тісно пов'язана з національно-культурним пробудженням, діяльністю культурно-просвітніх товариств та організацій [1, с. 4–8]. В умовах становлення нової демократичної держави багато товариств стало невід'ємною складовою частиною громадянського суспільства, яке поступово формувалося на фоні агонії тоталітарного режиму. Інтенсивність і характер змін суспільно-політичної системи були досить швидкоплинними. Таку оцінку можна давати, розуміючи весь процес становлення, поетапність розвитку й структурування в майбутньому багатопартійної системи, ролі громадських організацій у формуванні органів влади та в процесі боротьби за владу.

Однак реформування значною мірою залежало від законодавчих основ державного організму, громадсько-політичної структуризації суспільства, ідеологічної консолідації, політичного протистояння з владою, навіть особистих амбіцій окремих груп та осіб. Унаслідок поступових змін централізоване державне управління почало послаблюватися, а відтак нового прояву набули відносини всесоюзного центру з регіональними. Серед перших громадських організацій, які розпочали процес об'єднання громадськості навколо цих та інших проблем у різних регіонах України, треба назвати обласні відділення Української Гельсінської Спілки (УГС), Народного Руху України за перебудову, Товариства української мови ім. Т. Шевченка, «Меморіалу» та інші. Важливість інтеграційної, виховної, світоглядної функцій, які в процесі свого розвитку виконувало чимало громадських організацій, сьогодні важко переоцінити. Роль і значення громадських організацій у суспільно-політичному житті окремих регіонів України визначаються й тим, що участь у їхній роботі брали представники різних національностей, громадсько-політичних переконань, члени різноманітних партій. Саме завдяки активній позиції громадських організацій кінця 80-х – початку 90-х рр. національні цінності і традиції стали акумулюючим фактором впливу на свідомість громадян, на формування у людей почуття особистої відповідальності за долю держави.

Другий етап – базово-нормотворчий. Хронологічно він охоплює 1990–1998 рр. Його основні характеристики полягають у нормотворчій ініціативі влади, формуванні основоположної законодавчої бази функціональної діяльності громадських організацій в Україні.

Складності цього етапу для розвитку громадських організацій полягали в тому, що за перші роки незалежності України достатньо повільним був процес відходу від нормативно-правової основи радянської політичної системи до нової демократичної. Станом на 1991 р. в Україні діяло близько 300 ГО. А впродовж 1992–1997 рр. їх кількість наблизилася до 800 організацій всеукраїнського статусу. Попри те, що їх цільова законодавча база не була пріоритетною для законодавців відразу після здобуття незалежності України, демократичні ініціативи все ж поступово відображалися у нормативно-правовому полі. 29 вересня 1990 р. Президією Верховної Ради УРСР прийнято постанову «Про порядок реєстрації громадських об'єднань». Редакція цього документа ознаменувала новий виток розвитку громадських організацій, діяльність яких уперше почала відокремлюватися юридично від політичних структур. Фактично ця постанова стала передзаконним актом, яким регулювалися питання створення та діяльності громадських організацій, і позбавляла їх одержавленого статусу. А вже 9 жовтня 1990 р. чинності набув Закон СРСР «Про громадські об'єднання», згідно з яким громадські об'єднання визнавали добровільні формування, що виникли на основі вільного волевиявлення громадян, які мають спільні інтереси [8, с. 19].

Відправною ж точкою правового регулювання діяльності громадських об'єднань у незалежній Україні стали Закон України «Про об'єднання громадян» (1992), Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» (1997), Закон України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» (1997), Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1998). Про поживлення інтересу до проблем розвитку громадянського суспільства засвідчують й інші тогочасні міністерські накази і постанови, серед яких «Тимчасові правила реєстрації благодійних фондів» (1993), «Про порядок легалізації об'єднань громадян» (1993), «Про порядок реєстрації філіалів, відділень, представництв та інших структурних осередків громадських (неурядових) організацій зарубіжних держав в Україні» (1993) [7].

Сформована правова основа діяльності ГО відштовхувалася від сформульованих в Конституції України від 1996 р. демократичних принципів побудови нових держави та суспільства, хоча в самому тексті Основного Закону прямих посилів на законодавчу базу громадянського суспільства немає [6]. Разом з тим, на 1996 р. таких суб'єктів у державі вже налічувалося понад 12 000. Так чи інакше, саме у цей час закладаються правові підвалини інститутів громадянського суспільства, що відображено крім названих документів, і в Цивільному кодексі України та інших законодавчих й підзаконних актах.

Третій етап – масово-мобілізаційний. Хронологічно він охоплює 1999–2005 рр. Його основні характеристики полягають у кількісному зростанні громадських організацій різної організаційної форми і територіального впливу.

Громадські організації почали мобілізуватися, в тім числі й владою, на вирішення не тільки тогочасних суспільних проблем, а й на виконання замовлення окремих політико-ідеологічних груп, виконуючи переважно функції груп тиску. Особливо це було відчутно в передвиборні періоди (вибори Президента України, парламентські вибори, Помаранчева революція). Одночасно громадські організації були запорукою демократично проведених виборів, що стало наслідком значної уваги до українських суспільно-політичних процесів з боку іноземних демократичних і правозахисних інституцій [9]. Змінилися форми участі об'єднань у виборчих процесах, що стало значним кроком уперед до становлення громадянського суспільства в Україні. Швидко зростала й кількість громадських організацій. Станом на 2000 р., в Україні їх зафіксовано вже близько 27 000, а в 2004 р. – до 28 000.

У цей час Конституційний Суд України своїм рішенням від 13 грудня 2001 р. обґрунтував законні межі втручання держави в реалізацію права громадян на свободу об'єднання [12]. Суспільно-політичні зміни в країні та нагадування європейських партнерів про демократичний курс держави змушували владу до правових вдосконалень відповідного законодавства. Прийнятий у 2003 р. Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» конкретизував критерії діяльності різних організаційних інститутів громадянського суспільства. Громадяни України відчули можливість демократичного впливу на владу й мотивацію захисту спільних інтересів. Постпомаранчевий період активізував громадянську свідомість і культуру, сприяв відчуттю громадянської відповідальності українців за долю держави, участі у прийнятті суспільно значимих рішень.

Четвертий етап – інтеграційно-інституційний. Хронологічно він охоплює 2006–2012 рр. Його основні характеристики полягають у регенерації проявів класичного громадянського суспільства, виходу відповідних інститутів держави громадянського суспільства на конструктивний діалог, правове корегування спеціалізованого (цільового) законодавства в напрямі адаптації до вимог європейських і світових демократичних норм.

Спроби державної влади вплинути на контроль над «третім сектором» приводять до того, що громадянське суспільство, відчуваючи «просторовий голод», розпочинає активну фазу самозахисту й активізує свою природну діяльність. Це особливо проявилось під час Помаранчевої революції та у перші роки після неї. Громадяни відчули, що громадські організації справді можуть бути центрами захисту й реалізації їх прав і свобод, потреб та інтересів на засадах спільної громадської мотивації. Відповідну активізацію відчула й інтелігенція та наукова спільнота України, які зініціювали публічну дискусію з владою з приводу подальшого місця й ролі громадянського суспільства і, зокрема, громадських організацій у сучасних суспільно-політичних процесах.

У листопаді 2007 р. в Києві проходила Всеукраїнська конференція «Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства. Нові пріоритети», яка показала реальні проблеми і можливості інститутів громадянського суспільства в сучасних умовах розвитку України. Учасники науково-практичного форуму вперше намагалися виробити спільну платформу представників державних органів влади і громадянського суспільства в Україні. Це сприяло тому, що вже 21 листопада 2007 р. Кабінет Міністрів України ухвалив Концепцію сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства [11].

На цей період також припала активна фаза взаємодії влади та громадськості, наслідком чого став загальнонаціональний процес становлення регіональних цільових програм сприяння розвитку громадянського суспільства та співпраці органів влади і структур громадянського суспільства [5]. Розпочалася серйозна сконсолідована робота над державною політикою сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, розробка конкретних першочергових заходів щодо її реалізації, що неабияк активізувало співпрацю інституцій громадянського суспільства і влади, врахування громадської думки й підтримку громадських ініціатив, залучення до навчання державних службовців і представників громадських організацій, залучення до громадської участі тощо [10].

П'ятий етап – активістсько-волонтерський. Хронологічно він охоплює період із початку 2013 р. до сьогодні. Його основні характеристики полягають у відродженні «духу волонтерства» в змісті діяльності громадських організацій, новітнього «узаконення» категорії «громадська організація» та появі в їх діяльності модерних видів роботи (соціально-медичні послуги, креативна індустрія, розвиток місцевих громад тощо).

Узагалі активність громадських організацій на цьому етапі можна розділити на дві змістовні частини. Перша – активістська – пов'язана з уведенням у дію в січні 2013 р. Закону України «Про громадські об'єднання», який визначає правові та організаційні засади реалізації права на свободу об'єднання, гарантованого Конституцією України та міжнародними договорами України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, порядок утворення, реєстрації, діяльності та припинення діяльності громадських об'єднань [4]. Незважаючи на численні поправки, цей правовий документ сформулював більш-менш чіткі визначення та межі функціонування громадських організацій в Україні. Можна вважати, що цей закон став наслідком еволюції суспільно-політичних поглядів представників влади і громадянського суспільства, а на думку деяких дослідників, «суттєво змінив концептуальні засади конституційного права на свободу об'єднання (ст. 36 Конституції України)» [2]. Чітке визначення формулювання «громадська організація», яке з'явилося у цій редакції закону, активізує громадян до прояву активної автономної громадянської позиції.

Найголовніше, що в законі чітко розмежовано громадські організації від політичних партій, указано на «географію» об'єднань національного і міжнародного статусу й узаконено самоуправлінську суть і непідконтрольність органам державної влади.

Одночасно робота громадських організацій активізувалася й унаслідок поживлення грантової допомоги іноземних донорів, які розгорнули широку кампанію з залучення інститутів «третього сектору» до громадської активності. На користь розвитку громадянського суспільства спрацювала й центральна влада, яка запустила процес децентралізації, який, щоправда, дещо загальмувався останнім часом в окремих регіонах. Для ефективності реформування системи управління, творення й дієвого життя громад на місцях не зайвим було б залучення до співпраці та надання соціально-психологічних та інших послуг місцевим жителям громадських організацій. Усе це разом дає хороший ґрунт для тісної співпраці між «третьим сектором» і місцевим самоврядуванням, можливість адаптуватися до нових стандартів надання соціальних послуг, розширює лідерські якості громадських активістів та простір активності громадян загалом.

Друга – волонтерська – стала прямим наслідком Революції Гідності та початком військової окупації Російською Федерацією східних регіонів України, анексією АР Крим і, відповідно, масштабним громадським піднесенням діяльності українського народу на допомогу армії та добровольчим загонам. Це сприяло активізації громадського ресурсу на створення відповідних соціальних умов розвитку свободи особистості та різноманітності демократичних проявів. Значну кількість ГО тією чи іншою мірою залучено до волонтерського руху, що сприяло підняттю авторитету «третього сектору» в Україні й надало значного поштовху в розвитку громадянського суспільства.

Підсумовуючи наведені судження, варто зазначити, що в Україні, попри складності зовнішньо- і внутрішньополітичного розвитку, курс на євроінтеграцію та реальну імплементацію демократичних інституційних принципів залишається не тільки не змінним, а й пріоритетним. Українські громадські організації намагаються на практиці використовувати позитивний досвід діяльності інститутів громадянського суспільства країн Європейського Союзу, приживлюючи традиційний і визначальний для сутності соціумних об'єднань «дух волонтерства». Однак активність та цілеспрямованість громадських організацій досить часто обмежується нормативно-правовою невизначеністю параметрів діяльності громадських інституцій, неналежним сприйняттям ініціатив ГО регіональною владою та місцевими громадами, скептичністю щодо ефективності «третього сектору» й цільовими «донорськими» межами.

Аналіз динаміки розвитку громадських організацій в роки незалежності України свідчить, на нашу думку, про два головні моменти. По-перше, становлення

громадянського суспільства сприйнялося громадянами як прямий прояв демократизації суспільних відносин й можливість безпосереднього тиску на прийняття владою важливих суспільно-політичних рішень. Цим можна пояснити й хаотичність творення різноманітних громадських організацій, їх об'єднання в більш інтегровані, масові народні структури. По-друге, корегування цільової діяльності громадських організацій у напрямі реалізації головної їх сутності, а саме «духу волонтерства», відбувається досить повільно й ситуативно. Найбільший прояв їх активності припадає на кризові суспільно-політичні події (період боротьби за незалежність України, Помаранчева революція, Революція Гідності, проведення АТО, ООС).

Вивчення характеру й проблем взаємодії органів державної влади та інститутів громадянського суспільства свідчить про чималі позитивні і негативні тенденції. Серед позитивів можемо назвати факт публічного залучення владними інституціями різних рівнів до співпраці в напрямі моніторингу суспільно значимих проблем на місцях та вплив на прийняття рішень органами державної влади представників громадських організацій крізь діяльність інституту Громадських рад при державних структурах [3, с. 45]. Також не зайвим є згадати про посилену допомогу громадських організацій у моніторингу й вирішенні численних проблем у локальному середовищі (соціальних, культурних, екологічних та ін.). Відтак, варто констатувати, що рівень довіри до представників інститутів громадянського суспільства за роки незалежності України з боку органів державної влади значно зріс.

Разом із тим, відчутним залишається процес обмеження ініціатив громадських активістів щодо публічності та прозорості владних інституцій. Негативним явищем сучасного розвитку громадянського суспільства є відмежування влади від суспільства шляхом визначення меж компетенцій суб'єктами суспільно-політичних відносин. Через це значна кількість важливих ініціатив громадян залишається поза увагою тих, хто може і головне має реальні можливості впливу на прийняття рішень, їх реалізації з метою нівелювання частково, або ж вирішення повною мірою проблем місцевого розвитку.

На наше переконання, процес децентралізації й творення громад на місцях був би жвавіший та ефективніший, якби місцеві громади, органи самоврядування, представники місцевої влади активно співпрацювали з громадськими організаціями й залучали їх до пошуку альтернативних шляхів розвитку громад. Принаймні, ми б пропонували розробляти своєрідний план-проспект для консолідованого моніторингу й вирішення місцевих проблем.

Регіональний розвиток сучасної України потребує особливої уваги до етнопонаціональної та релігійної мозаїчності громадянського суспільства. Тому важливим як ніколи є виділення специфіки регіональних громадських організацій, у

тім числі національних меншин, та вмілого використання їх досвіду для перспектив розвитку громадянського суспільства. Адже багатонаціональне середовище українських регіонів потребує цільової уваги центральних та місцевих органів влади на вирішення чималих освітньо-культурних, соціально-побутових, інтеграційно-психологічних проблем місцевих спільнот. Національні меншини чутливо реагують на відмежування влади від їх проблем, шукаючи натомість захисту своїх інтересів у «материнських» інституціях, що подекуди використовується іншими країнами для пропаганди відцентрових настроїв, провокаційних, дестабілізаційних цілей. Регіональна влада разом із громадськими організаціями повинна постійно вдосконалювати форми й методи співпраці з метою інтеграції представників різних національностей та віросповідань в українське суспільство, залучати їх до вирішення суспільних проблем, акцентувати увагу на необхідності спільної праці на благо «малої батьківщини» та взаємної зацікавленості у розвитку регіонального соціуму.

Для практичного вдосконалення взаємодії держави і громадянського суспільства потрібно розробити державні механізми підтримки та заохочення діяльності громадських організацій з метою цілеспрямованої та якісної децентралізації державного управління в різних суспільних сферах. Така програма суспільної самоорганізації передбачала б високий ступінь участі громад у прийнятті рішень щодо вирішення конкретних проблем людської життєдіяльності, пропагувала б «дух волонтерства» як основу гуманістичного суспільства. Ініціювання відповідної нормотворчості стало б сигналом для влади з боку громадянського суспільства в напрямі готовності до співпраці та відповідальності у виконанні правових норм. Разом з тим, це сприяло б усвідомленню всіма громадянами України акумулюючої ролі громадянського суспільства та його значного впливу на перспективи розвитку держави. Особливо це стосується тих категорій громадян багатонаціональних регіонів, інтереси яких включають аспекти громадянської інтеграції, національно-культурної та соціально-психологічної соціалізації та які розраховують на взаємність відповідального управління як державних, так і суспільних інституцій.

Список використаних джерел

1. Басараб М., Токар М. Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття): монографія. Серія «Studia Regionalistica». Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. 336 с.

2. Гаєва Н. Критичний аналіз Закону України «Про громадські об'єднання»: деякі міркування. Часопис Київського університету права. 2013. № 4. С. 91–95.
3. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства: методичні рекомендації. Київ, 2013. URL: http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/state_policy_CSO2013.pdf
4. Закон України «Про громадські об'єднання». Відомості Верховної Ради України. 2013. № 1. Ст. 1. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>
5. Іщук С. Концептуальні засади реалізації права на свободу об'єднань в Україні. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2012. № 2 (6). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12isiovu.pdf>.
6. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. ГКДЖ <http://ufpp.gov.ua/content/PDF/zakonodavstvo/konstitychiya.pdf>
7. Назарук М. Історичні аспекти становлення інституту громадських об'єднань. Науковий блог. Національний університет «Острозька академія». URL: <https://naub.oa.edu.ua/2017/історичні-аспекти-становлення-інсти/>
8. Новые законы СССР. М.: Юридическая литература, 1991. Вып. 3.
9. Попов І. Недержавні організації як запорука демократичних виборів. Громадський контроль. URL: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2005_2/visnyk_st_12.pdf
10. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації: Указ Президента України від 24 березня 2012 р. № 212/2012. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/14621.html>
11. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства. Розпорядження від 21 листопада 2007 р. № 1035-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80>
12. Рішення Конституційного Суду України від 13 грудня 2001 р. № 18-рп/2001 (справа про молодіжні організації). Офіційний вісник України. 2001. № 51. Ст. 2310.